

FINNUGOR ŐSTÖRTÉNET — FINNUGOR RÉGÉSZET

HAJDÚ PÉTER

A finnugor őstörténeti kutatás bonyolultságát mutatja, hogy az utóbbi évek vitáiban érdekelt felek nem jutottak közös álláspontra. A nézetek integrálására nem óhajtok vállalkozni. Szeretnék azonban évkönyvünkben tézis-szerűen felsorolni néhány olyan kérdést, melyeknek az őstörténeti vitában különleges jelentőségük van, s ezekkel kapcsolatos álláspontomat sem hallgatom el.

(1) A fgr. őstörténeti kutatás eddigi gyakorlata szerint az uráli népek őshazájául azt a területet tekintik, ahol az uráli népek nyelvi és társadalmi egysége megszakadt. Urali őshazának általában az egység felbomlását megelőző 1—2 ezer év lakóhelyeit nevezzük. Újabban azonban LÁSZLÓ GYULA hangot adott azon véleménynek, hogy az őshazát nem a felbomlás, hanem a kialakulás korában kell megragadnunk (ArchÉrt 1965:68 kk). Az ötlet szép, csak megvalósíthatatlan. LÁSZLÓ azonban úgy véli, hogy a kutatási célnak ilyen gyökeres megváltoztatása egyszerűsíti a dolgokat: az őstörténet meghosszabbítása a múlt irányába az őskőkor végéhez vezet el bennünket, már pedig a felső paleolitikum és a mezolitikum — mondja LÁSZLÓ GY. — a Középső-Volga nagy kanyarja és a Jeniszej közti összekötő vonaltól északra nem lakott ember. (Ugyanő korábban ezt a területet nem lakatlannak, hanem egyenesen lakhatatlannak minősítette, ezt a megfogalmazást azonban a vita során a ZÓLYOMI által és általam említett ellenérvek súlya alatt most megenyhítette.) Ez a terület tehát — szerinte — eleve nem jöhet számításba őshazaként. — Természetesen rendkívül örülnék annak, ha az uráli társadalom történetét a kialakulás kezdetéig nyomon tudnánk követni. Sajnos, nem tudjuk. Ilyen törekvéseinknek a felső paleolit és mezolit határára helyezése önkényes dolog lenne, hiszen az uráli társadalom és alapnyelv kialakulása az eurázsiai paleolitikum mélyére is elvezethet. Itt is, ott is sok-sok megoldatlan régészeti, etnikai és egyéb probléma tárul elénk, s ezért az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról. Hangsúlyozom tehát, hogy a megfogalmazásom szerinti i. e. VI—IV. ezredi nyugat-szibériai őshaza elődeink együttélésének utolsó színhelye volt. Az ezt megelőző őshazák rekonstrukciójára nem vállalkoztam, legfeljebb céloztam arra, hogy paleolingvisztikai megfontolások alapján milyen irányból érkezhetek ide elődeink. Meggyőződésem ui.; hogy jelenleg a paleolingvisztika az egyetlen olyan tudományág, amelynek a segítségével az uráli őstörténet a paleolitikum irányában tovább nyomozható. A régészet ui. e tekintetben egyelőre nem ad megbízható eredményeket. LÁSZLÓ szerint pl. az Urál északi vidéke (Nyugat-Szibériát beleértve) a mezolit és paleolit korban lakatlan volt. Tétele azon alapszik, hogy nem maradtak fenn emberi életnek nyomai e vidékről. A negatív következtetés mégis elsietett: az utóbbi évek régészeti irodalmában egyre-másra bukkanak fel e korábban lakatlannak látszó vidéken az őskőkori ember nyomai (BADER, BUROV és KANYIVEC eredményeire utalhatok). Ez ugyan

az uráliak szempontjából mellékes kérdés, mert az Észak-Urál mezolit és paleolit emberében valószínűleg nem uráli elődeinket kell még látnunk.

Az uráli — finnugor alapnyelv szókészletének jelentéstani elemzése a neolitikor viszonyait mutatja (szán, íj, nyíl, fűró, hótalp; tű, ár; fon, evez, enyv, réz stb), s ezért is ajánlatos, ha az alapnyelv viszonyait érintő őstörténeti következtetéseinket lehetőleg a neolitikorra vonatkoztatjuk.

(2) A neolitikori őshaza rekonstruálására továbbra is az uráli nyelvek faneveit tartom legalkalmasabbaknak. Az uráli korban ismert fajtákat elég hitelesen listába tudjuk szedni, erdőtörténeti ismeretek birtokában pedig ennek a néhány, LÁSZLÓ szerint „riasztóan kevés és jelentéktelen” szónak sorsdöntő szerepe van. Több helyen is felhívtam a figyelmet arra, hogy az alapnyelvben a tajga-erdő fái egytől egyig ismeretesek voltak, a közép-európai lombos erdő fái közül azonban mindössze a *szil*-nek van PFU kori elnevezése. Ehhez ma is tartom magam. Igaz, HARMATTA JÁNOS a közelmúltban így vélekedett: „Az uráli fanevek kérdése az eddiginél sokkal alaposabb vizsgálatra szorul. Lehet, hogy egyik-másik uráli fanév nem is eredeti uráli szókészleti elem, hanem jövevényszó. Így pl. a nyelvészeti paleontológia szempontjából olyan fontosnak tartott *Picea* és *Pinus cembra* **kuse*- és **sukse*- neve esetleg a feltehető indoeurópai **kuse*- és **su-kse*- fanevek átvételével magyarázható.” (ArchÉrt 1967:215). Amennyire meg tudom ítélni HARMATTA szűkszavú nyilatkozatát, e két uráli fanévet indoeurópai jövevényszónak tartja. Indokait nem közli, de talán nem is lényeges ez mostan. Hiszen az alapnyelv és az őshaza szempontjából érdektelen, hogy az említett szavak milyen forrásból származnak. A két fanévet akkor lehetne kikapcsolni vizsgálódásainkból, ha bebizonyosodna róluk, hogy valamennyi rokon nyelvünkben az őshaza felbomlása után átvett jövevényszó. HARMATTA azonban nem erre céloz. Továbbra is arra mutat hát minden jel, hogy az uráli őshaza a tajga északnyugati határvidékére tehető, ahol a nyugat felől terjeszkedő QUT erdőségek előőrse, a *szil* elérte már a tajgát.

(3) Az őshaza lokalizálásában használható fák elterjedésének módosulásait a holocén különböző korszakaiban aprólékosan nyomon követtem ALH-beli tanulmányomban (14. kötet, 1964). Így állapítottam meg, hogy az őshazának Nyugat-Szibériában kellett lennie, s hogy nyugati határa az Urál mentén húzódott, de az i. e. III. ezredre már a Káma és a Pecsora vidékére is áterjedt. Az őshazának ilyen körülhatárolása a rendelkezésre álló pollenanalízisek eredményeinek figyelembe vételével valósult meg. Tagadhatatlan, hogy László Gyula másképp értelmezte a pollenvizsgálati eredményeket mint én, s mivel egyikünk sem palynológus, mindkettőnkéről feltehető, hogy tévedtünk. Az általam használt pollenvizsgálati adatok azonban könnyen ellenőrizhetők filológiaiilag a fő forrásomul szolgáló NEUSTADT-féle erdőtörténeti kézikönyvben. Erdőtörténeti megállapításaim miatt az én lelkiismeretem tehát nem háborog, mert nincsen rá oka: a paleobotanikai adatok értékelésében a palynológus ZÓLYOMI BÁLINTtal messzemenően azonos álláspontra jutottam, tőle függetlenül és vele egyidőben, ahogyan ezt mások is konstatálták (BOGYAY: UAJb 1965:182).

(4) Elismerem, hogy a biogeográfiai módszerrel meghatározott őshazát nem tudtam semmiféle régészeti emlékhez csatlakoztatni. Erre nem is törekedtem, és ezt a jövőben sem kívánom erőszakolni. Nem mellékes azonban, hogy álláspontom a régészet eredményeivel összehangolható-e. Ha ilyen szempontból mérlegelem őshazarekonstrukcióm, akkor sajnálattal kell kijelentenem, hogy az LÁSZLÓ GYULÁnak az őstörténeti kutatást megbolygató elméletével nem hozható közös nevezőre. Ez

azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy az archeológia terén zsákutcába jutottam. Utaltam annak idején arra, hogy fejtegetéseim az i. e. III. ezredtől kezdve nagyobb nehézség nélkül kapcsolhatók TRETJAKOVNAK a finnugorság szétraajzásáról írt munkáihoz, sőt bizonyos fokig közelíthetők CSERNYECOVNAK a nyugat-szibériai és kámai neolitikot érintő elképzeléseihez is. Ez idő szerint azonban hozzám legközelebb állónak A. CH. CHALIKOV fejtegetéseit tartom (a Proischozsdenie marijszkogo naroda című kötetben, Joskar-Ola 1967:9—36 l.) Túlzás lenne ugyan azt állítani, hogy CHALIKOV régészeti fogalmazza meg azt, amit én a magam módján fejtegettem. Tény azonban, hogy CHALIKOV az uráli-finnugor őshazának Nyugat-Szibériába és az Urál-Káma vidékére helyezésével a nyelvészek, régészek, antropológusok és etnográfusok számára — úgy vélem — egyaránt elfogadható vitaalapot teremtett. A nyelvész elfogadhatja e hipotézis lényegét, mert a CHALIKOV megrajzolta őshaza megfelel az általam meghatározott körülményeknek: a tajga-övezet nyugati és a QUT övezet keleti érintkezési pontján fekszik. A kérdés mármost az, hogyan vélekednek a régészek kollégájuk módszeréről és eredményeiről. Akceptálható-e általuk, hogy az i. e. I. ezredi anyanyinói kultúra a permi és a volgai fgr. népeknek, a tőle nyugatra eső djakovói művelődés pedig a majdani balti finnség elődeinek, az Urálon túli uszty-poluji (ill. az aeneolit gorbunovói) kultúra ezzel szemben az ugarságnak tulajdonítható? Igaz-e továbbá az a feltevése, hogy az anyanyinói és a djakovói kultúra az i. e. III. és II. ezred határán a voloszovói művelődésből fejlődött ki? T. i. ez esetben jogosan gyaníthatjuk a voloszovói-turbinói kultúra népében a finn-permieket. És végül el kell dönteniük a régészeknek, hogy helyes úton jár-e CHALIKOV akkor, amikor a Volga-Káma vidékének és Nyugat-Szibériának az i. e. IV—III. ezredi neolitikanyaga alapján e területet a Volgától az Obig az uráli (ill. finnugor) lakosság etnokulturális zónájának tekinti. A finnugor archeológiának ezekre a kérdéseire a régészet művelőitől várjuk a választ, amint hogy igen fontosnak tartjuk állásfoglalásukat azzal az újabban terjedő felfogással kapcsolatban is, mely szerint az Urál vidékének is megvan a saját, helyi előzményekre visszamenő, és a neolitikorral kontinuitást mutató mezolitikuma. Ez a mezolitikum — CHALIKOV szerint — részben Kelet-Európa ligetes sztyeppe övezetében alakult volna ki, másrészt azonban megőrizte igen régi szibériai kapcsolatait is.

Mindeme kérdésekkel kapcsolatban a régész illetékes a válaszra. Legyen szabad azonban a nyelvészeti őstörténet művelőjeként hangot adni annak a meggyőződésnek, hogy a kutatás ilyen irányban sokkal sikeresebbnek ígérkezik, mint a kundai vagy a szvidéri kultúra irányában. CHALIKOV igaza egyben feladását jelenti annak a negatív álláspontnak is, amely szerint nincsen egyetlen olyan régészeti kultúra sem, melyet a fgr. alapnyelvet beszélő társadalomnak lehetne tulajdonítani (JAANITS).

(5) Valószínűleg lezárt kérdésként kezelhetjük a finnországi és Leningrád környéki, i. e. 3000 táján felbukkanó Szperringsz kerámia ügyét, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy ezt nem szükséges a finnugor etnogenezissel összekapcsolni. Ezt a kerámiát ÄYRÄPÄÄ délről származtatta, vele szemben JAANITS utalt az Urálban és Nyugat-Szibériában található párhuzamos jelenségekre és a Szperringsz finnországi feltűnését keletről jövő népek beköltözésével magyarázta. Hasonlóan vélekedett BADER is még 1958-ban. Az ilyen korai kapcsolatok felvetése az Urál és a Finn-öböl távoleső vidékei között sehogy sem illik bele a mi őstörténeti elképzeléseinkbe, és ezért bizonyos fokú megnyugvással olvassuk RICHARD INDREKO szavait: „Zusammenfassend muss man festhalten, dass es zwischen der Keramik

in Finnland—Estland und im Aral- und Uralgebiet nicht viel gemeinsames gibt, das die eine Keramik aus der anderen herleiten liesse.” (Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien. Stockholm 1964:194). Úgy látszik tehát, hogy a Szperring típusú kerámia nem okoz zavart a fgr. őstörténetben. Más megvilágításban ez a tétel úgy is megfogalmazható, hogy az ÉK-európai neolit fésűs kerámiának nincsen köze a finnugorsághoz.

(6) A Baltikum és az Urál közötti kapcsolatok azonban más viszonylatban tisztázatlanok. Az észtországi mezolitikori Kunda kultúra egyezései a Középső-Urál sigiri kultúrájával annyira közismertek, hogy a régészetben olykor közös néven kunda-sigiri művelődésnek említik a kettőt. INDREKO szerint a kundai kultúra nyugat felől terjedt ki a transuráli területekig, s ez a kisugárzás hozta létre a hozzá hasonló keleti művelődéseket (Die mittlere Steinzeit in Estland. Stockholm 1948). Vele szemben a szovjet régészek Kelet → Nyugat irányú migrációt tesznek fel (pl. BRJUSZOV, Ocserki po isztorii plemen evropejszkoj csasztyi SZSZSZR v neoliticseszkuju epochu. Moszkva 1952). Az utóbbi nézet hitelét rontja, hogy a kundai leletek jóval régebbiek a sajnos nem teljesen hiteles sigiriéknél (Kunda: i. e. VII. e.; Sigir.:? i. e. II. e. ill. Gorbunovo: i. e. IV—III. e. határa). LÁSZLÓ jól látja e nehézséget, és ezért a számára kapóra jövő Indreko-féle Nyugat → Kelet irányú vándorlást vallja, módosított formában. Álláspontjának ellentmondásait HARMATTA tárta fel és helyesen mutatott rá arra, hogy Sigir és Gorbunovo művelődéseit nem feltétlenül szükséges a Kunda kultúrával genetikai kapcsolatba hozni. A kettő mutat ugyan rokon vonásokat, de egymástól függetlenül kialakult, különböző etnikumra ráépülő művelődésekről lehet szó (ArchÉrt 1967:215—6). HARMATTA álláspontja a fennálló nehézségeket kiküszöböli.

(7) Ettől függetlenül is önkényes az a nézet, amely a kundai kultúrát a finnugorságnak tulajdonítja (pl. INDREKO, ÄYRÄPÄÄ). Nem egyeztethető össze fel fogásunk továbbá azzal a — főleg észt és finn kutatók körében elterjedt — véleménynel sem, amely a neolitikori Baltikum fésűs kerámiáját balti finn nyelvű népekhez társítja (JAANITS, MOORA, ARISTE, VILKUNA). Az uráli őstörténet kérdései megoldhatatlanok neolitikori finnugor lakosság feltevésével a Baltikumban. Ezért is célszerűbb lemondani erről az előre nem vivő gondolatról.

(8) Vonatkozik ez természetesen a szvidéri kultúrára is. HARMATTA szerint a szvidéri és a Kunda kultúra között genetikai kapcsolat lehetséges, s e tételhez gondolja kapcsolni a protolapp problémát. Mások (INDREKO) szerint a szvidéri a Kundától teljesen elkülönül. Akárhogyan is áll e kérdés, a protolapp probléma szövevénye itten torkollik a kutatásba. A protolappokat ui. nemcsak a szvidérikkel, hanem a Kunda kultúra népével is azonosították (LÁSZLÓ, ŠTURMS). Kétségkívül jó volna, ha a protolapp etnikumot akár a szvidéri, akár a kundai művelődéshez tudnánk fixálni, nem érthetünk egyet azonban THOMA ANDORRAL, aki a protolapp kérdést az uráli őstörténet kulcs-kérdésének tekinti (ArchÉrt 1965:40). A lappok nyelvcserejére vonatkozó nézet ma általánosnak mondható. Ha pedig a lappok eredetileg nem-finnugor nyelvet beszéltek, akkor az uráli őshaza lokalizálásához aligha segíthet hozzá az ismeretlen etnikumú protolappok előtörténetének tisztázása. A protolappok aránylag későn, feltehetőleg az i. e. II—I. ezredben csapódtak a finnugorság finn-volgai, ill. közfinn ágához. Voltaképpen tehát csak annyi közülük van a lappoknak az uráli népek régi lakóhelyeihez, mint pl. a bolgár etnogenezisnek az indoeurópai őshaza meghatározásához.

(9) THOMA nagy jelentőséget tulajdonít a mezolitikori janislawicei „öslapp”

csontvázletnek. Alkalmasnak tartja arra, hogy LÁSZLÓ lengyelországi őshazaelméletét alátámassza vele. Az előző pontban közvetve már utaltunk e lelet használhatatlanságára az uráli őstörténetben. Most még csak azt tesszük hozzá az elmondottakhoz, hogy a lapponoid típus a mai lengyelek antropológiai alkatának egyik fontos faktora (vö. K. JAŹDŹEWSKI, Poland. New York 1965:52), az uráli népek között azonban ez a típus csak az idegen genézisű lappokra jellemző, egyebütt nem fordul elő.

(10) Az uráliaknak Lengyelországból származtatását valószínűsítőnek az a lengyel helynevek, melyeket finnugor eredetűeknek magyaráztak. LÁSZLÓ GYULA szívesen hivatkozik erre az érvre is, anélkül, hogy e helyneveket vagy a magyarázatok forrását konkrétan megjelölne (LÁSZLÓ, NyK 1964:180). Alighanem T. LEHR—SPLAWIŃSKI munkáira célozhat, mert tudtommal ő az, aki néhány lengyel víznevet balti finn (azaz nem finnugor!) szubsztrátum nyomaként értékel. Ilyenek pl. a *Sosa, Siwer, Niemen, Paskrza, Raja* folyónevek, a *Winy, Lepno, Lampasz* tónevek (LEHR—SPLAWIŃSKI, O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian. Poznań 1946:81). Ez az alig egy tucatnyi szómagyarázat rendkívül kevés ahhoz képest, hogy milyen nagy területre vonatkoznak az említett víznevek (lényegében Mecklenburgtól a Peipus-tóig terjed ez a szubsztrátum-gyanús övezet). Emellett e szómagyarázatok értékét csökkenti az a körülmény, hogy ezek jórésze egy másik jeles lengyel nyelvésznek, J. ROZWADOWSKINAK a nevéhez fűződik, és az ő 1913-ból származó etimológiai ötleteit MAX VASMER 1934-ben megcáfolta (Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas II. Berlin 1934:3—8; vö. még V. M. TOPOROV—O. N. TRUBACSEV, Lingviszticeszkij analiz gidronimov verchnego Podneprovja. Moszkva 1962:14—15).

(11) A finnugorság különválása utáni finnugor és indogermán nyelvek közti kapcsolatok régészeti háttere egyre jobban kirajzolódik előttünk. A Középső-Volga melletti balanovói és fatjanovói kultúra közvetíthette a voloszovóiak számára a földműveléssel és állattartással kapcsolatos szókészlet nagy részét. A balanovói és a fatjanovói társadalom tagjai protobaltiszláv, ill. protoiráni jellegű nyelven beszélhettek, de az abasevói művelődés is talán valamilyen indoiráni hatást sugárzott. A finnugorság legrégebb indogermán jövevényszavainak forrása pedig esetleg az a dnyeperi—donyeci kultúra lehetett, amely a neolitikori Volga és Urál közötti művelődéssel közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban állhatott. Az uráli és indogermán nyelvcsalád között, elemi szóegyezések és morfológiai elemek egyezése alapján, a preuráli korszakból eredő rokonságszerű kapcsolatról is szoktak beszélni. Sőt, ehhez hasonló módon kimutathatók ilyesfajta kapcsolatok az uráli és az altaji nyelvcsalád, meg nyelvcsaládunk és a paleoszibériai nyelvek között is. Mindezek az összefüggések csak akkép lehetségesek, ha feltesszük, hogy e nyelvcsaládok elődei kialakulásuk sok tízezer éves története során rokonságszerű kapcsolatban álltak egymással. Szókészletük és grammatikai elemeik egyező vonásai tehát az eurázsiai paleolitikum ismeretlen korszakaiból származhatnak. Ilyen irdatlanul ősrégi kapcsolatok színteréül Európa aligha hozható szóba.

*

Visszapillantva az elmondottakra az a benyomás alakulhat ki az emberben, mintha az uráli őstörténet nagyrésztben régészeti adatok értelmezésére épülne. Ámde korántsem ez a helyzet. A fentiekben kétségtelenül sok régészeti vonatkozás vetődött fel. Ez pedig tudományágunk újabb fejlődési szakaszát tükrözi; amelyre az jellemző, hogy az őstörténeti kutatás legvitathatóbb pontjai éppen a régészet területéről adódnak. És ez jelentékeny előrehaladás a múlthoz képest, amikor az archeológiának

alig volt beleszólása az uráli őstörténetbe. A nyelvtudomány eszközeivel elért őstörténeti eredmények elég szilárdaknak látszanak, a régészet őstörténeti vonatkozásai-ban sokkal több a bizonytalanság. A feladat így hát mostan a nyelvészeti őstörténet révén megszerzett ismeretek összehangolása lenne a rendelkezésre álló régészeti emléktanyaggal. Az archeológia ma már megért e nagy feladat sikeres elvégzésére, és ezért is számítunk az uráli őstörténet problémáinak tisztázásában a régészek segítségére. Sok múlik az ő egyetértésükön és együttműködési készségükön az érdekelte tudományterületek szakembereivel. Egyébként az itt tárgyalt problémák jellege is világosan mutatja: a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt társtudomány se képes.

SOME REMARKS ON PREHISTORY AND ARCHAEOLOGY OF THE PROTO-FINNO-UGRIANS

(Summary)

by

P. HAJDÚ

This paper presents selected details of a lecture at the Symposium to the Memory of Martinus Fogelius organized by the Societas Uralo-Altica in Hamburg, June 4—8, 1968 (see the mimeographic brochure „Mitteilungen der Societas Uralo-Altica” Heft 2, Hamburg 1968. 75—99 pp). The entire text will be published in German (under the title „Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Urheimatforschung”) in the journal *Ural-Altische Jahrbücher*, vol. 40.